

A reformáció korának legfontosabb kontroverzteológiai kérdései közé tartozott az ecclesia fogalmának értelmezése, az „igaz egyház” ismertetőjegyeinek meghatározása. Pázmány Péter írásainak kezdettől fogva egyik fő témáját jelentette az ekkleziológia, ennek körébe tartozó nézeteit több művében, többféle befogadói közösséghez alkalmazkodva, többféle stílusnemben megfogalmazta. Öry Miklós teológiai szempontból részletes elemzést adott a pázmányi egyházfelfogásról, s kimutatta, hogy ennek forrásai főként Roberto Bellarmino, Francisco Suarez, Gregorius de Valencia, Thomas Stapleton, valamint a legjelentősebb egyházatyák művei.¹ Mivel azonban tanulmánya nem foglalkozott az ekkleziológia retorikájával, s később a Pázmány teológiáját elemző monográfia sem tért ki az egyes dogmatikai tételek szövegformációinak vizsgálatára,² célszerűnek látszik most éppen erre a viszonyra irányítani figyelmünket, már csak azért is, mert a teológiai gondolkodás és a retorika egyes összefüggései az utóbbi időben mind a nemzetközi, mind a hazai kutatás figyelmének középpontjába kerültek.³ Egyazon téma különböző műfajokban alkalmazott szövegformáinak összevetése egyébként a több évtizedes frói aktivitás alakulását s a különböző retorikai eljárások teológiai alkalmazási lehetőségeit is illusztrálhatja.

Pázmány egyháztani fejtegetései között első volt az 1602-ben elkészült, de csak három évvel később kiadott *Diatriba theologica* (1605), amely Krisztus látható egyházának legfőbb ismérveit tárgyalta tudományos színvonalon, Bellarmino hitvédelmi szintézisének védelmében, bekapcsolódva ezzel a nemzetközi polemikus irodalomba.⁴ Ezt követően gráci előadásai (főként a *De fide* traktátus, amelyet az 1603–1604-es tanévben adott

¹ ÖRY Miklós, *Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae*, dissertatio ad Lauream in Facultate Theologica Pontificae Universitatis Gregoriana, Cherii, 1952.

² SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica” Pázmány művében*, Róma, 1990.

³ Az újabb retorikatörténeti kutatások eredményeinek áttekintése: *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik”*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, 1991; KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, Bp.–Szeged, 1998, 743–753; TÖSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1997; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998. – Itt jegyezzük meg, hogy jelen tanulmány a KLTE Régi magyar irodalmi tanszékének retorikatörténeti kutatási programja keretében készült az OTKA T 023770. és az FKFP 0450/1997. számú pályázatok támogatásával.

⁴ PÁZMÁNY Péter, *Diatriba theologica: De visibili Christi in terris Ecclesia, adversus posthumum Guilielmi Witakeri librum contra Illustrissimum Cardinalem Bellarminum*, Graecii, 1605; facsimile kiadása: *Krisztus látható egyházáról*, kiad. és bev. ÖRY Miklós, Eisenstadt, 1975.

elő a theologia scholastica keretében⁵) és egyes vitairatai (*Tíz bizonyság, Felelet*) szintén érintették a témát, azonban csak a *Kalauz* (1613) fejtette azt ki teljes részletességgel, immár szintézisbe illesztve, magyarul (VIII. könyv).⁶ Később a *Két rövid könyvecskék* (1626) című vitairat az egyháztant ismét kiemelten, népszerű vitairat formájában dolgozta fel, most már nem elsősorban tudós teológusokra, hanem szélesebb hazai olvasói rétegre számítva. Végül prédikációskötetének egyik beszéde (*A Christus hajója, az igaz ecclesia, győzhetetlen*, 1636) az ecclesia fogalmát teológiai alapozottsággal ugyan, de már népszerűsítő stílusnemben s etikai tanítással ötvözve adta közre. Minthogy a téma különböző kifejtései különböző célokat szolgáltak, érdemesnek látszik felvetni a kérdést: vannak-e érzékelhető különbségek az egyes szövegek retorikájában? Befolyásolta-e a műfaj az argumentációs bázist, a szövegformálást, az exemplumok alkalmazását? Adódnak-e nyelvi különbségek az egyes írások által megcélzott befogadói rétegek különbözőségéből, s ha igen, milyenek?

Bellarmino védelmében

A 16. század végi egyháztani vitákban katolikus részről Bellarmino hitvédelmi szintézise (*Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, I–III, Ingolstadt, 1586–1593) jelentette a mércét, a részletesen kifejtett hivatalos felekezeti álláspontot. Protestáns részről természetesen azonnal megszülettek az elleniratok, köztük a legjelentékenyebbek egyikének számított William Whitaker (1548–1595) cambridge-i anglikán teológus polemikus írása (*Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum*, 1599), amely az ecclesia fogalmáról a protestáns álláspontot rögzítette. A posztumusz kiadott vitairatra az olasz jezsuita már nem válaszolt, mivel érseki kinevezése után más irányú munka kötötte le, a vitát mindkét fél részéről az utódok folytatták tovább.⁷ Minthogy Pázmány épp ekkortájt fejezte be teológiai stúdiumait, kézenfekvő volt, hogy szembenézzen az Európa-szerte folyó teológiai polémianak e kulcskérdésével.⁸

Mint Öry Miklós a *Diatriba* facsimile kiadásához írott bevezetőjében bizonyította, ez volt Pázmány legelsőként megírt műve, amely alapjául szolgált a korai magyar vitairatoknak. Argumentáló, apologetikus jellegű és célzatú írás ez, ennek felel meg retorikai vértete is. Miként Whitaker, úgy a magyar jezsuita is hat fejezetre tagolta szövegét. Írása először azt vizsgálja, kik tartoznak az egyházhoz (*De iis qui ad Ecclesiam pertinent*), majd a II. részben amellet érvel, hogy Krisztus egyháza látható (*Christi Ecclesiam visibilem esse*), azaz érzékelhető intézményrendszerben is mindenkor meg-

⁵ *Opera omnia*, IV, recensuit Albertus BREZNAY, Bp., 1899, 460–514. Vö. még erről SZABÓ, *i. m.*, 135–136.

⁶ PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, Bp., 1894–1905 (a továbbiakban: PÖM), IV, 144–149.

⁷ James-Ursillo BRODRICK, *S. Roberto Bellarmino*, Milano, 1965, 98.

⁸ BITSKEY István, *Bellarmino-Rezeption und Antibellarminismus in Ungarn 1590–1625 = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Hrsg. Dieter BREUER, II, Wiesbaden, 1995, 809–815.

nyilvánult, nem tűnhetett el a patrisztika kora után. Miként arra már másutt is utaltunk,⁹ a III. részt kulcsfejezetnek látjuk: itt sorolja fel érveit amellelt, hogy az igaz egyház örök, folyamatos és fogyatkozhatatlan (*Christi Ecclesiam perpetuam esse*), ebből pedig következik az igaznak tekintett egyház tévedhetetlenségének tétele (IV. rész: *Ecclesiam errare non posse*). Az V. rész az igaz egyház ismérveit sorolja fel (una, sancta, catholica, apostolica), s azt igyekszik bizonyítani, hogy ezek nincsenek meg az „új tanok” alapján szerveződő egyházakban. Ezek után a VI. rész adja a konklúziót, amely szerint csakis a római az igaz egyház: „Nullam nisi romanam, esse veram Christi Ecclesiam”.

Mivel a *Diatriba* szerzőjének egyetlen célja alaptételének bizonyítása (s ezzel együtt az ellentétes álláspont cáfolata), a műfaj teológiai polémia, a szöveg retorikai struktúrája pedig a szembenálló felek (Whitaker és Bellarmino) mondatainak idézésére és ütköztetésére épül. Ebből adódik, hogy a korabeli átlagnál is több a citátum és a marginális jegyzet, egyes lapokon szinte áttekinthetetlenül sok (például 39v–40r), Pázmány saját szövege igen gyakran szinte csupán moderátorként irányítja az olvasó figyelmét az idézetek közötti ellentétekre, a cáfolandó tételek támadható pontjaira, történeti vagy logikai szempontból vitatható állításaira, másrészt természetesen Bellarmino védelt álláspontjának igazolására futtatja ki fejtegetését.

Az anglikán teológus mellett Pázmány gyakran Luther és Kálvin szövegeit is bekapcsolja a vitába, a másik oldalon pedig Francisco Torres (Turrianus, 1504–1584) spanyol jezsuita írásait citálja gyakran. Feltűnő, hogy Francisco Suarez neve e vitáiban nem szerepel, holott a dogmatikát Rómában tőle tanulta, s a „doctor eximius” volt a legnagyobb tekintély e téren. Ennek magyarázatát akkor találhatjuk meg, ha figyelembe vesszük: gráci rendszeres teológiai előadásában gyakran támaszkodott a spanyol teológustól vett idézetekre, a lényeges pontokban megegyezett előadása az ő elveivel,¹⁰ viszont amikor vitázni kellett, akkor nem a suarezi részletes és szisztematikus fejtegetésre volt szüksége, hanem sokkal inkább a bellarminói tételek logikai úton történő védelmére kellett koncentrálnia. Az idézetválasztásban is érezhető tehát a különbség a praelectio és a polémia között: az egyetemi előadás rendszeres kifejtést kívánt, ezt a gráci *De fide* értekezés (X. articulus, II. disputatio) adja, ahol az ecclesia definíciója után a négy fő ismérv kifejtése polémiától mentes ismertetés formájában jelenik meg.¹¹ Ezzel szemben a vitáit gyors választ, tömör megfogalmazást igényelt, ezért legfontosabb szövegszervező alakzata az antitheton. A megcélzott befogadói réteg – az Európa-szerre egymással polemizáló teológusok – számára itt nem annyira a képszerűséget biztosító szemantikai vagy szintaktikai lehetőségek (trópusok, figurák, metaforák, exemplumok), mint inkább a pragmatikus alakzatok (interrogatio, contrapositum, exclamatio) bizonyultak adekvát nyelvi formáknak. Igen gyakoriak a kérdéssorok, főként az utolsó két részben. Luthernek

⁹ BITSKEY István, *Megjegyzések Pázmány grazi vitáiratairól = Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, 1987, 186.

¹⁰ ÖRY Miklós, *Suarez und Pázmány: Berührungspunkte in der Ekklesiologie = Homenaje a Eleuterio Elorduy SJ*, Bilbao, 1987, 215–217.

¹¹ „Statuendum, est Ecclesiam essentialiter esse congregationem hominum divina fide et communione Sacramentorum colligatam.” *Opera omnia*, i. m., 484 skk.

egy 1545-ben tett kijelentését például kérdéssorral ellentételezi: „Solus primo eram, clamat Lutherus, Si solus eras, Ubi grex? Ubi pastor? Ubi ovile?” Majd alább következik a sokféle variációban megfogalmazott kérdés: „An non fatentur manifeste: Novos se esse discipulos sine magistris, ex se natos, nemini succedentes, sine patre, sine matre, sine genealogia?”¹²

Amikor ugyanezen témáról, ugyanezen kérdéseket, ugyanezen időben a *Feleletben* magyarul teszi fel, már jóval részletezőbb az előadásmódja: „... azt akarjuk tenni, ha az ti vallástok mindenkor megmaradt-é? És mivelhogy azt mondgyátok, hogy megmaradt: azt kívánnyuk, hogy 1517. esztendeig csak egy embert mutassatok az Apostolok után, az ki veletek egyet vallott volna. Ha valami Nemzetnek régi genealogiáját meg akarnád mutatni, és noha az ősi-közzül nem tudnál senkit nevezni ... nemde bolond Genealogistának ítéltetnél-e az egész emberektől?”¹³ A tömör latin kérdések helyett itt részletező, deduktív kérdezőmódot találunk, a magyar befogadók számára nemcsak az érvelés (argumentatio), hanem az érzelmi megindítás (commotio) is fontosnak látszott, a nemesi társadalomban pedig a genealógia emlegetése különösen is érzékelhetővé tette a kérdést. Ezzel szemben a Bellarmino-apologetika latinsága precíz, szabatos, absztrakt fogalmi nyelv, amely közelebb áll a szenttamási skolasztika szövegvilágához, mint a barokk elokúció eszményéhez vagy akár az oratoria ecclesiastica ékesszólástanához. Természetesen a keresztény teológia eredendően szimbolikus kifejezőmódja itt is jelen van, azonban e helyütt a szimbólumok még nem bővülnek részletező allegóriákká, szövegszerűen kifejtett képsorokká, metaforaláncokká.

Más a helyzet a *Kalauz* esetében. A nagy szintézis egyrészt az anyanyelvűséggel összefüggő propagandisztikus szándék, másrészt az átfogó jellegű igényesség miatt minden részletre kitér, úgy azonban, hogy a *Diatriba* teológiáját megőrizze, s a hazai befogadói elvárásnak is eleget tegyen. A mű nyelvi megformáltságáról maga Pázmány így nyilatkozott az „előljáró levél”-ben: „Bizonyágimat, mellyekkel vagy az új tudományokat ostromlom, vagy a régi igazságot állatom, nagy részre a dialecticusok törvénye-szerént, in Forma, rövid kötésbe és bizonyos formába foglalom, hogy nyilvánban kitessek erősségök.”¹⁴ A cél tehát itt kettős: „ostromlás” egyfelől, „régis igazságok állatása” másfelől, s a megformálás, a „bizonyos formába foglalás” tudatosan e kettősség jegyében történik, a logika és a retorika szigorú szabályainak, kötött eljárás módjainak megfelelően.

„Világos bizonyságok” a *Kalauzban*

A szintézis VIII. könyve fejti ki legrészletesebben Pázmány ekkleziológiáját. Ennek hat része lényegében megfelel a *Diatriba* tagolásának, csupán a sorrend más. Az első rész az ecclesia definícióját adja két vonatkozásban: Istenhez, illetve az emberekhez való viszonyában („Istenre-nézve”, majd „mi-reánk nézve”). A kiinduló meghatározás a kivá-

¹² *Diatriba*, 29v–30r.

¹³ PÖM I, 41–42.

¹⁴ PÖM III, 10.

lasztottságot és az elhivatottságot hangsúlyozva így fogalmaz: „Bizonyos, hogy Istennek e földön kiválasztott nyája vagyon, melyet törvényével igazgat, szentségével és tanításával legeltet. Ezt az isteni kegyelmességnek ingyen-való hivatalljáért görög szóval Ecclesia-nak, azaz hívatottnak nevezi az evangélium, Matth. 16,18. Cap. 18,17. miképpen a sidó hívek sokaságát a gyölekezetért synagoganak, azaz öszvegyöjtetettnek hívták. Jóllehet pedig az Ecclesia neve néha csak valamely városban vagy házban-való hívekre értetik, 1. Corinth. 1,2. Cap. 16,19, de gyakrabban a hívek közönséges gyölekezetit jegyzi.”¹⁵

A további kifejtést kísérő citátumok a Bibliából és a patrisztika tekintélyeitől (elsősorban Augustinustól, Cyprianustól, Tertullianustól és Lactantiustól) valók, a hangsúly most már a szimbolikus kifejezőmódra, a trópusokra, a metaforákra esik. „Istenre-nézve” az Egyház „Christus jegyese”, „Christus teste”, „Isten háza”, „az ördög erejével le nem dőlendő éppület”, az emberekhez viszonyítva viszont „Anyja”, aki „gondviselésével vezérli és oltalmazza fiait”, „Noé bárkája”, amelyen kívül nincs élet, nem lehet üdvösség, valamint „az apostoloktól letett igazságok gazdag tárháza”. Ebből vonja le a szerző azt a következtetést, mely szerint az egyházértelmezés minden hitvita kulcspontja, „mert ha ezt megismérhetjük, nem szükség egyéb versengésben akadoznunk; hanem szent Jerónimust követvén, az Ecclesia ítéletivel minden hamisságok folyamit megszárazhatjuk”. Az ezt követő „rövid kötésben”, azaz kérdés-felelet formájában előadott vita a Whitaker által képviselt nézetet igyekszik cáfolni, mely szerint a bűnösök elszakadtak Krisztustól, s ezáltal nem lehetnek az igaz egyház tagjai, részesei. Pázmány hasonlatokkal – saját szavaival: „Per Synecdochen” – válaszol: „Miképpen rakás búzának nevezed, a melyben polyva és konkoly-is vagyon; hordó bornak nevezed, a melyben söprű-is vagyon: hasonlóképpen az Ecclesia szentnek neveztetik a böcsültesb tagoktól, noha vannak gonoszak-is benne”.

A további részek szövege a „pártosok” álláspontjának ismertetésével, majd azok cáfolatával, tézisek és antitézisek felsorakoztatásával, a confirmatio (probatio) és a confutatio (reprehensio) alakzatai révén szerveződik. Mint köztudott, ezeket már Melanchthon is a retorikus szövegek legfontosabb részeiként tartotta számon, a jezsuita retorikákban pedig különösen nagy szerepet kaptak.¹⁶ Hasonló a többi öt résznek a retorikai arzenálja is. A 2. rész az Anyaszentegyház „fogyhatatlanságát”, „világ végéig megmaradását”, „örökös voltát”, „győzhetetlen álhatalosságát” bizonygatja, ezt előbb nyolc pontban összegzi, majd az ellenvélemények cáfolatát adja. A 3. rész, amely szerint „nem tévelyeghet az igaz Ecclesia”, nem kevesebb, mint tizenhárom „világos bizonyosságot” sorol fel erre nézve, majd az „új hitfaragók ellenvetéseinek megfejtése” következik. A 4. rész ismét bizonyosságok és „okoskodások” hierarchikusan felépített rendje szerint adja elő fő tételét, miszerint az igaz ecclesia „látható minden időben”, nem „tündér vagy tátos, hogy természetit most elváltoztatván, láthatatlanná fordult volna”.¹⁷ Az 5. rész teljes egészében

¹⁵ PÖM IV, 143.

¹⁶ Wilfried BARNER, *Barockrhetorik*, Tübingen, 1970, 272; Barbara BAUER, *Jesuitische „ars rhetorica” im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main, 1986 (Mikrokosmos, 18), 164; *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, II, Tübingen, 1994, 352–357.

¹⁷ PÖM IV, 185.

confutatio, vitatása és tagadása annak, hogy az ismérvek megtalálhatók lennének az újonnan létesült egyházakban, mivel „elégtelen jegyeit adják az újítók az Ecclesiának”, végül a 6. rész adja a tényleges tanítást, az igaz ecclesia négy fő ismérvének (egyetlen, szent, közönséges, apostoli) részletes bemutatását. A második jellemző jegy (szent) kapcsán külön alfejezet szól a csodák fajtáiról: a természet csodáiról, a mesterséges csodákról, az ördögi csodákról, végül az igazi isteni csodákról, azoknak is három fajtájáról (halottak feltámasztása, betegek hirtelen gyógyulása, bibliai és apostoli csodás tettek). Itt konkrét utalás is történik különféle csodás eseményekre (Simon mágus ördög által történt felemelése és lezuhanása, az albigenes eretnekek vízen járása és elsüllyedése stb.), de a narratio elmarad, az exemplum részletes kifejtésére nem kerül sor, a descriptio szükséges, láthatóan nem ez a lényeg, itt nem a megindítás (movere), hanem a neoskolasztikus metódus szerinti, teológiai argumentáció játssza a főszerepet.

Lényegében ugyanezt folytatja a IX. könyv, csakhogy most már kizárólag a polémiára koncentrálva, előbb a confutatio, majd a confirmatio jegyében, a vitapartner nézeteinek cáfolatával, majd a saját álláspont erősségeinek felsorolásával. A Sík Sándor által „leplezett dialógusoknak” nevezett vitairatok azonban nem kétszereplősek, miként ő gondolta,¹⁸ hanem legalább három szereplőt tételeznek fel: a két szembenálló fél érvei közül a harmadiknak, a befogadónak kell választania, ő a meggyőzendő személy, érte folyik a polémia, miként arra az újabb szakirodalom utalt.¹⁹ A vitairatok szövegtere legalább három szereplős tehát: a beszélő, a fiktív vitapartner és a virtuális befogadó, a megcímzett értelmező (vagy értelmezői közösség) egyaránt részese annak az irodalmi jelenségnek, amelyet a hitvita műfaja jelent. Sőt az utóbbi csoport is többféle réteget foglalt magába, mert – miként Thimár Attila utalt rá – a polemikus iratoknak háromféle olvasót kellett egyidejűleg meggyőzniük: a vitapartneret, a joggyakorló patrónust (az irat kiadásának mecénását), valamint a megtérítendő híveket, akik persze gyakran a hatalomtól függő helyzetben voltak.²⁰

Bibliai citátumok és patrisztikai tekintélyek érveinek sora (auctoritas), szakteológiai kifejezések hierarchikus elrendezése, a szillogizmus különböző formái, premisszák és konklúziók monumentális szövevényei szervezik ezt a szöveget, s a IX. könyv végén a historia ecclesiastica bizonyossága is felsorakozik az apostoli continua successio illusztrációjaként. 239 pápát sorol itt fel név szerint kronologikus rendben, s utána kitér egyes vitatott pápaságtörténeti kérdésekre is. Úgy látjuk, ezen az utóbbi területen volt Pázmány leginkább eredeti, az egyháztörténeti adatokhoz itt fűzte hozzá leginkább saját reflexióit, mivel itt kevésbé kötötte meg tollát a dogmatika fegyelme. Johanna papissa esetéről például ezt írja: „Porczogósan nevetik az újítók, hogy Urunk születése után 853. esztendő-tájban a negyedik Leo után Jancsi asszony volt pápa. Ha ez így volna is, egyebet nem satulhatnál ki belőle, hanem hogy két esztendő alatt nem volt római püspök, mivel akit

¹⁸ „Az ellenfél vagy olvasó mindig ott áll képzelete előtt...” Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., 1939, 166.

¹⁹ GYÖRI Levente, *Pázmány Kalauzának hatása Pathai István vitairatára*, ItK, 1998, 406–407.

²⁰ THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a vitapartner?*, ItK, 1999, 115.

férfiúnak alítván, választottak, alkalmatlan volt az egyházi tisztre. De csak fabula, költött dolog, valamit erről az asszonyról kárognak a tudatlan prédikátorok.”²¹

A IX. könyv befejező passzusának egyetlen margináliája sincs, nyilván Pázmány saját leleménye az az életszerű jelenet, amelyben ütközteti a kálvinista és a lutheránus álláspontot egy-egy fiktív személy szerepeltetésével. Itt a befejező rész felkiáltásai, kérdései és megszólításai (obsecratio, licentia, protrope) már nyilván az olvasó/értelmező egyén vagy közösség felé irányulnak: „Eszesek! ha oly világos mindenitek tanítása, mint a verőfény; miért nem tudtok megalkodni? miért versengetek?” A konklúzió nem kétséges: egyik fél sem lehet így meggyőző, „eszessen” egyik mellé sem állhat a pártatlan szereplő, a vita bizonyságkereső külső szemlélője, a virtuális befogadók feltehetően népes tábora, a korabeli és a késői olvasói a polémiának.

„Által-út” egy kései vitáiratban

Vajon miért írta meg és adta ki Pázmány a *Kalauz* második kiadása után alig három évvel *Két rövid könyvecskék* (Bécs, 1626) címmel vitáiratát, amely a nagy szintézisben már részletezett témákat – a Szentírás és az Anyaszentegyház katolikus értelmezését – tárgyalja ismételten?

Maga a szerző így válaszol a kérdésre: „...mivel a sok olvasásra sem a szorgalmatoskodó gondos emberek nem érkeznek, sem a restek nem igyekeznek, által-utat mutatok, mellyen akár-mely együgyű, könnyen feltalállya az igazságot minden vizsgálkodó egyenetlenségekben.”²² Pontos megfogalmazása ez a popularitás igényének: tömörebben, rövidebben, áttekinthetőbben igyekszik a *Kalauz* használóinál szélesebb befogadói réteghez szólni, teológiai tudással egyáltalán nem (vagy csak kevésbé) rendelkező olvasókhallgatók igényeit szándékszik kielégíteni. Nem teológusoknak ír, hanem „édes nevelő hazájá”-nak, „az böcsülletes Bihar vár-megye” lakosságának, a dedikáció egyértelmű. A téma változatlan, a stílusnak, a beszédmódnak azonban szükségképpen el kell térnie a korábbi fejtegetésektől, ha a szerző valóban „általutat” kínál megcélzott befogadóinak, s úgy akar írni, hogy „akármely együgyő” hívő is megérthesse.

A tömörítés szándéka már az első sorokban nyilvánvaló. Az egyházra vonatkozó bibliai metaforákat (melyeket a *Kalauz* részletezett) itt egyetlen mondatba foglalt felsorolás adja. Eszerint az egyház Krisztus jegyese, Krisztus teste, Isten háza, országa, városa, temploma, akla, igazság oszlopa, a hívek anyja és tanítója. Már itt látható, hogy a képek vezérlik a szöveget, s nem az elvont fejtegetések és teológiai szakkifejezések. A latin citátumok ugyan itt sem hiányoznak, de jóval rövidebbek és kisebb számúak, mint korábban, ezzel szemben gyakori a *Kalauz*ra hivatkozás. A szöveg funkciómegosztást sugall tehát: van, akinek az itt kínált argumentum is elegendő, akinek viszont nem, az

²¹ PÖM IV, 303.

²² RMNy 1351, *A keresztyén olvasónak*; valamint PÖM V, 353.

megtalálja a bővebb variánst is másutt, a „szeges írásokban”, a polémiákban vagy a szintézisben.

A vitairat szerkezete a hagyományos ekkleziológiai felosztást követi, hat fejezetből áll, a tematikai elrendezés a korábbiakhoz képest még csiszoltabb, egyszerűbb, áttekinthetőbb. Az I. rész az igaz egyház megismerhetőségét, a II. a kontinuitását bizonyítja. Számos példázat (főként exemplum simile, hasonló történet) vagy a Cicero által javallott rávezető példa (inductio, gör. epagógé) szövődik be a teológiai fogalmak közé. Az egyház mindenkori láthatóságáról például így nyilatkozik: „Bezzeg valóban tyrannus volna, a ki híveinek feje, jószága vesztésében parancsolná, hogy az ő-tölle nevezett városba mennyenek: és oly várast nevezne, mely láthatatlan volna és senki nem tudhatná, hol legyen. Így bánik Isten velünk, veszedelemmel fenyegetvén azokat, kik az ő városában nem mennek, ha ez a város láthatatlan, ismerhetetlen”.²³

A III., IV. és V. rész egyaránt a négy fő ismérv (una, sancta, catholica, apostolica) mentén rendezi el anyagát: előbb bemutatja magukat az ismertetőjegyeket, majd az újtók oldalán azok hiányáról, a római gyülekezetben pedig azok jelenlétéről szól. Újdonság a VI. rész, amely azt mutatja be tíz pontban, hogy Augustinus véleménye a vitás kérdésekben azonos volt a római egyházzal. Ennek a résznek a beiktatása markánsan jelzi a feltételezett (protestáns vagy felekezetiileg ingadozó) befogadók megnyerésére irányuló törekvést. Szent Ágoston ugyanis összekötő kapocs a szembenálló felek között, mert – véli Pázmány – „az ellenkezők-is leginkább böcsüllik a régiek közzül Sz. Ágostont, kit Calvinus az Institutióban tizenegyszer nevez szentnek; és őtölle, úgymint leghitelesebb tanútól, írja, hogy megérthettyük a régi Ecclesiának tanítását”. Ezen túl „oly időben élt” Augustinus, amelyben még a protestáns álláspont szerint is romlatlan volt „az apostoli tudomány”, tehát ő hiteles tanú lehet a vitában. Végül a legnagyobb egyházatya esetében azt is könnyen bizonyíthatónak látja Pázmány, hogy az ő tanai megegyeztek a későbbi patrisztika és a középkori skolasztika tanításaival, így személye hivatkozhatott, kontinuitást biztosíthatott az aktuális posztridentinus katolikus dogmatika felé is.

Egyéb jelei is vannak a kompromisszumkeresésnek. A *Helveciai confessióra* itt több utalás történik, mégpedig korántsem mindig polemikus éllel (mint a *Kalauzban*), hanem épp a közös nevező keresésének jegyében. „Olyan az Ecclesia (úgy mond a helvetiai confessio) mint a Noé bárkája, mely-kivül minnyájan elvesztek” – mondja Pázmány egyetértőleg. A *Kalauzban* ugyanezen jelkép esetében nem említi a Helvét Hitvallást. Másutt a niceai és a konstantinápolyi zsinat álláspontjára utal, „mellyet Calvinussal egyetemben a Helveciai Confessio javal”.²⁴ A conciliatio és az anticipatio ilyenféle variánsai igen gyakoriak e vitairat szövegében, ezek a meggyőzésnek jellegzetes pragmatikus alakzatai, az ellenfél érveinek saját célra történő kihasználása, asszimilációja vagy éppen megelőzése főként a kisebb terjedelmű, mozgékony polemikus iratok sajátja.

A descriptio, a demonstratio, az evidentia, az illustratio jellegzetes példái új szöveg-szervező motívumokként épülnek be a *Diatribából* és a *Kalauz*ból örökölt teológiai ter-

²³ PÖM V, 408.

²⁴ *Uo.*, 420.

minológiába, s több esetben éppen jellegzetesen magyarrá transzformálva. A *successio* fogalmát a Duna képével világítja meg: „Mi-képpen azért csak azt mondhattuk Duna vízének, mely a Duna forrásából az ő ágyában vagy fészében és völgyében szakadás-nélkül alá-folydogál: azonképpen csak azt nevezhetjük apostoli Ecclesiának, mely az Apostolok idejétől fogva egymás-után következő személyeknek tanítása által szintén mi-reánk érkezett”. Egyes példáit a magyar történelemből meríti: „miképpen csak azt mondhattuk Sz. István király nemzetségéből valónak, a kinek származását felvihetjük Sz. István királyra: azon-képpen csak azt nevezhetjük apostoli gyülekezetnek, mely az apostolok idejétől fogva, Istentől küldetett igaz Pásztoroknak egy-más-után szünetlen következősével terjedett.”²⁵

A popularitás és az ezzel járó vizualitás jegyei erősen meghatározzák a *Két rövid könyvecskék* szövegét. Az elvont teológiai distinkciók helyét ilyesféle magyarázatok veszik át: „...mivel a tetkezés mint a száj íz, annyi, mennyi az ember: innen vagyon, hogy az újitóknál annyi vallás vagyon, mennyi ember; ki-ki magának oly hitet foltoz, minéműt akar. És, ha szóval fogdosod őket, kettőt nem találsz a tudósok-közzül, kik megalkodhassanak egymással; mert, mint a babyloniai torony építők, nem értik egymás nyelvét.”

Kétféle nyelvi törekvés ötvöződik tehát a Bihar vármegyének dedikált vitairatban: a latinul és magyarul egyaránt kidolgozott ekkleziológia szaknyelve és idézetanyaga vezeti az érvelést, a közérthetőségre törekvés azonban egyrészt mérsékli a tudós beszédmód elvontságát, másrészt a retorika egyéb alakzatait is mozgósítja. A popularitás felé közeledő szövegformációk könnyedsége mögött azonban a tudományos nyelv vérteteze jelenti a védelmet, a háttérrel, ez teremtette meg a pázmányi stílusfordulatok, nagyhatású retorikai megoldások gazdag tárházát.

A téma kifejtésének további, újabb formája az a prédikáció, amely az ekkleziológiát (már címe szerint is) nagyívű allegóriában tárgyalja.

Az ecclesia mint „Christus hajója”

A témának a *rhetorica ecclesiastica* előírásai szerint történő feldolgozása a korábbiaktól teljesen eltérő szövegstruktúrát kívánt meg, az anyag elrendezése (*dispositio*) tehát itt már nem követte a pázmányi egyháztan korábban minden esetben alkalmazott hagyományos, hatrészes tagolását. Az evangéliumi szöveg a kiindulópont, ez a témaadó *textus biblicus* (Máté 8,23; Márk 4,35; Lukács 8,22), majd az exordiumot követő *narratio* részletesen kifejtett explicit allegóriává tágítja a hasonlatot. A patrisztika hagyományos nautikus szimbolikája elevenedik meg Pázmány tollán, a Hugo Rahner által monografikus igénnyel feldolgozott *navis ecclesiae*-toposz magyar nyelvű retorikus megjelenítésének vagyunk itt olvasói.²⁶ Didaktikus, részletező leírás során áll párhuzamba a két jelentéssík:

²⁵ *Uo.*, 425.

²⁶ Hugo RAHNER, *Symbole der Kirche*, Salzburg, 1964, 240, 272–273, 280.

„Azt mongyák, hogy a világ a tenger. Mert, miképpen a tenger vize sós és szomjúságunkat meg nem oltya; miképpen a tengerben sok veszedelmek és különböző monstro-mok, oktalanformájú állatok vannak; miképpen a tengerben, az öreg halak megemésztik az aprókat; azonképpen a világnak minden javaiban vagyon oly ízetlenség, mellyért ezekkel kívánságunk meg nem elégedhetik; veszedelmek és éktelenségek e világon egymást érik; és naponként láttyuk, hogy a szegények megemésztenek a gazdagoktól. A hajón az Anyaszentegyházat mongyák jegyeztetni. Mert miképpen a hajó, sok, de szépen egybe-gyalult fákból építettik és egy fő gond-viselőtül igazgattatik; miképpen annak eleje és utólya keskenyeb, közepi szélesben terjed; miképpen a hajónak alsó részei erőssen bé vannak csinálva, hogy a víz által ne mehessen rajta, az ég felé pedig nyitva vagyon; miképpen hajó nélkül senki a tengeren által nem mehet; azonképpen az ecclesia, különböző rendekből és szerzetekből ál; egy fő-pásztorinak gondviselésével vezetetik: kezdetin és az anti-krisztus üldözésében, vége-felé megszorítottatik; noha egyéb üdőkben, a világ-szélességével vetekedik... és senki a mennyei dicsőségnek partyára nem evezhet, ha az anyaszentegyházban nem találtaik.”²⁷

Közismert tény, hogy a hajó-metaphora a homéroszi eposzok óta a zsidó apokaliptikán át a Bibliáig elterjedt irodalmi toposz, amelyet az emberi lét és sors különféle helyzeteire alkalmaztak. A keresztény egyházra történő vonatkoztatása a 2. század vége óta terjedt el, Vanyó László szerint Tertullianustól (*De baptismo*, 12,7) ismert az első olyan szöveg, amelyben a hajó (avagy bárka) ekkleziális szimbólumként jelent meg.²⁸ Hyppolitus mártír és ellenpápa a 3. században már teljes részletességgel fejtette ki a képet. Eszerint a tenger a világ, a hajó az egyház, Krisztus a kormányos, az árboc a kereszt, a két evező a két testamentum, az édesvíztartály a keresztség, a fehér vitorla a Szenlélek, a vasmacska Krisztus törvénye, az evezősök az őrangyalok és így tovább. Mindez több változatban élt tovább a patrisztika irodalmában és a katakombák falaira rajzolt képeken egyaránt.²⁹ A Constantinus-féle tolerancia-ediktum (313) után sorra épülő keresztény templomok csarnokait ezután kezdték hajónak nevezni a bennlévők spirituális egységének kifejezésére, szimbolizálva ezzel „Isten népét”, amelynek a történelem viharos tengerén kormányosa Krisztus, aki az örök boldogság kikötője, az égi portus felé vezérli a hajót.³⁰ A toposz az egész középkoron át élt, s a reformáció áramában létrejött felekezetek többféle változatban alkalmazták. Bornemisza Péter például külön prédikációt szentelt e témának Az *Christus haioczkaiá hankodasáról* címmel, ugyancsak a Máté 8,23-ból kiindulva, exegézise azonban egész más irányú, mint a Pázmányé. Az evangélikus prédikátor szerint Krisztus csodája, a háborgó tenger lecsendesítése (sőt megfenyítése) a „világi

²⁷ PÖM VI, 361.

²⁸ VANYÓ László, *Az ókeresztény művészet szimbólumai*, Bp., 1997, 177; TERTULLIANUS *Művei*, Bp., 1986 (Ókeresztény Írók, 12), 179. Az eredeti szöveg: „Ceterum navicula illa figuram Ecclesiae praeferebat, quod in mari, id est in saeculo, fluctibus, id est persecutionibus et temptationibus, inquietatur, Domino per patientiam velut dormiente, donec orationibus sanctorum in ultimis suscitatus compescat saeculum et tranquillitatem suis reddat.” *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, XX, Wien, 1890, 212, 2–7.

²⁹ RAHNER, *i. m.*, 307–308.

³⁰ Josef Andreas JUNGSMANN, *Symbolik der katholischen Kirche*, Stuttgart, 1960, 20.

háborúságok” (bűn, ördög, betegség, poklosság, köszvény, kólika, hideglelés, fogság, kínzás, Krisztus igéjének háborgatása, köeső, szelek, habok, zápor, gonosz hírek, kár-vallások, gonosz emberek, halál, kárhozat és „több ezerféle”) eltávoztatását jelképezi, az isteni kegyelem szimbóluma tehát. Ebből az interpretációból az erős konfesszionális szín sem hiányzik, rövidesen azt is megmondja ugyanis, kik a hajó „hánkódását” okozó hullámok keltői, a hívők háborgatói, s itt a törökök, a tatárok, a zsidók, a cigányok, az ördögösök, az éjjeljárók mellett a pópásokat és a bálványozókat említi.³¹ Bornemisza ezzel a toposz hellenisztikus és korai patrisztikus tradíciójának ahhoz az ágához kapcsolódott, amely az antik tengerdémonológia nyomán a háborgó víztömeg mélységeiben az örök gonoszság, a sátáni erők rejtőzését sugalmazta, minthogy – Hilarius szavaival – „profundum maris sedem intelligimus inferni”, tehát magát a poklot rejti a démonikus elem.³²

A navis ecclesiae toposza azonban protestáns kontextusban is több variációban, többféle interpretációban s többféle retorikával jelent meg. Ennek külön tanulmányt érdemlő történetéből ezúttal csak még egy példát említtünk. Száz évvel Bornemisza után a református Szatmárnémeti Mihály egyik prédikációja a Pázmányéhoz egészen hasonlóan, igen részletesen fejti ki ezt a képet, csakhogy ő nem a győzedelmes, hanem az üldözött egyházat jeleníti meg ugyanazon evangéliumi szöveg nyomán. Eszerint „mert miképpen az hajó a tengerre szálván, az haboktól s szelektől ide s tova hanyattatik és edgyik szigettől az másikhoz vitetik, így az Ecclesia is az nyomorúságnak habjaitól és az üldözésnek szeleitől hanyattatik ez világon; sőt gyakorta, ez világnak edgyik tartományátúl az másikra vetetik: példák erre azok az országok, mellyekben az üldözésnek szelétől elhintetvén az emberek, ez mai napon Ecclesiák építetnek; mert miképpen az hajónak hasadékin alattomban bé-szivárogván az víz, gyakorta az hajót sillyedésben hozza; így az Ecclesiákban gyakorta alattomban bé-csúznak az hamis tanítók, kik mindaddig terhelik az Ecclesiát, hogy az hitben hajó-törést szenvedgyen... Néha ez vagy amaz hajó a szélvészben eltöredezik, de az emberek az hajó darabján kiúszkálnak a partra, így sokszor az magános Ecclesiák elpusztulnak, de annak igaz tagjai az üldözésnek idején máshová vitetnek s ott telepítetnek meg Istentől.”³³

Mindezzel szemben Pázmány nautikus metaforája egyértelműen az üldöztetéseken úrrá lévő, triumfáló egyházat mutatja be. A megformálást tekintve szembeötlő, hogy az ilyen mértékben történő részletezés, a kép retorikus kibontása elsősorban prédikációira jellemző, míg szakteológiai tárgyú írásaiban, valamint hitvitáinak szövegében sokkal inkább a pragmatikus alakzatok bősége és változatossága a feltűnő.³⁴ A morális tanítás – a genus deliberativum – viszont a vizualitást kívánta meg, ezért a leíró és a történetmondó szövegegyeségek (descriptio, narratio) vették át az ilyen típusú szövegek szervezését,

³¹ BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasárnapra...*, Detrekő, 1584, 108.

³² RAHNER, i. m., 274 skk. Vö. *Das böse Meer* című fejezetét.

³³ SZATMÁRNÉMETI Mihály, *Dominicalis Praedikatiók*, Kolozsvár, 1679, 152–154; CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában*, StudLit, 1998, 98–120.

³⁴ BITSKEY István, *Polémia és retorika egy Pázmány-vitairatban* = B. I., *Virtus és religió*, Miskolc, 1999, 151 skk.

valamint az ókeresztény szimbólumok retorikus kifejtése jutott jelentékeny szerephez, érthető tehát, hogy a *navis ecclesiae* toposza is részletes retorikai kifejtést kap a katolikus ekkleziológiai tanítást népszerűsítő s egyben konfesszionális kegyességre buzdító beszédben.

A prédikáció propositiója nagyon határozott, a tézist és az antitézist egyetlen mondatba sűrítve jeleníti meg: „...e jelen-való órában megmutatom, hogy, noha az Anyaszentegyház mindenkor keresztel-, rettegések-, üldöztetések-alat vitézkedik: mindazáltal, sem a pogányok kegyetlensége, sem az eretnekek csalogatása, sem a hamis atyafiak versengése, ezt meg nem győzheti...” A *contrapositum* a kötőszók (noha, mindazonáltal) révén jut kifejezésre, s a befogadók számára sugalmazni kívánt *triumphus* a továbbiakban a nehézségek részletező bemutatásával válik értékessé, felfokozott jelentőségűvé. A hagyományos egyházteológia dialektikája jelenik itt meg, az a kettősség, amelyet Ravenna híres hitszónoka, Petrus Chrysologus az 5. században így jellemzett: „*ecclesia tunditur, non mergitur*”, vagy amit a modern teológus, Rahner így fogalmazott meg: „*Die Kirche ist immer in Gefahr – und doch einziger Ort der Geborgenheit*”.³⁵

A beszéd legterjedelmesebb részében további allegóriák sorakoznak. Elsőként az Apokalipszis (12,1) szenvedő asszonyának és a hétfejű sárkánynak látomását idézi fel, mivel „bőtű-szerűen az Anyaszentegyházat értik fájdalommal-szülő asszonyon”, s ennek győzedelme a triumfáló egyház jelképe. Ezen túl is szimbólumok kifejtésével szerveződik a szöveg: az *ecclesia* az igazság oszlopa, Krisztus teste. Újabb, hosszabb argumentáció következik ezután az egyháztörténet bevonásával. Tertullianus, Eusebius és Tacitus a forrás, az egyházért mártírhalált szenvedők hosszú sorának bemutatása, szenvedéseik ecsetelése jelenti az érveket: „A halálok és kínozások nemét és hallatlan kegyetlenségét, ki tudná előszámolni? Némellyeket mézzel békentek és legmelegebb verő-fényre kötöztetek, hogy a legyektől kínoztatnának. Némellyeknek körmök allyát, sőt férfiúságát és alfelét hegyes nádakkal lyuggatták. És, hogy a kínnal egybe-foglaltatnék a gyalázat és szemérem, a becsülletes asszonyokat, egy lábokon felfüggesztették merő mezítelenül. Sokakat, egybevont erős fiatal-fák ágaihoz két-felé kötötték és úgy szaggatták darabokra... A sok keresztények ölésében a fejszék, mellyekkel nyakaztattak, megtompultak, sőt eltörtek: a hóhérok elfáradtak.”³⁶

A felsorolás még hosszan folytatódik. Minél nagyobb az ecsetelt borzalom, annál inkább bizonyítottnak látszik az egyház állandósága: még ilyen mérvű csapások sem törhették meg, ennyi szenvedés elviselése sem tudta megsemmisíteni, sőt épp a mártírok véréből gyarapodott erkölcsi tőkéje. A vértanútörténetek az *ecclesia triumphans*, az *ecclesia una et catholica* igazolásává válnak, legyőzhetetlenségét és „fogyhatatlanságát” illusztrálják ebben a kontextusban. Az egyháztörténet bizarr, különleges, szélsőséges mozzanatainak felsorakoztatása (Nero anyagyilkos „dühös erkölcsének indulatya”, keresztények elevenen eltemetése, városok felgyújtása stb.) a figyelem ébrentartásának, a

³⁵ RAHNER, *i. m.*, 304.

³⁶ PÖM VI, 367.

hallgatóság megindításának (movere) retorikai eszköze, s itt már nyilvánvaló az elkápráztatás (delectare) szándéka is.

Hasonló exemplumfüzerek a barokk prédikációs gyakorlatban sűrűn előfordulnak, funkciójukról Káldi György beszédgyűjteményének kapcsán az újabb vizsgálódás kimutatta, hogy a szöveg zsúfoltságát az ő esetében a „mértéktartó retorizáltság” tartja keretek között.³⁷ Ez igazolódik be akkor is, ha a jezsuita Biblia-fordítónak ugyanezen napra, ugyanezen textusra készült prédikációját a Pázmányéval összevetjük: ő is kifejti a navis ecclesiae toposzát, ámde egyszerűbb szerkesztésmód és kevésbé részletezett metaforasor jellemzi Káldi beszédét, margináliái pedig öt lapon át csakis a Szentírásból valók, mindössze egyszer említi Tertullianust a mártírtörténetek kapcsán.³⁸

Pázmány prédikációira fokozottabban is áll, hogy a szövegükbe szőtt rövid történetek, narratív betétek nem esetleges interpolációk, csupán a dekorativitást szolgáló mozaikkockák, hanem az argumentum koherenciáját biztosító alakzatok, a gondolati építményt összetartó kötőelemek, más szóval – miként arra egy stilisztikai elemzés találóan utalt – „nem holmi díszcsempék, felszíni máz, tónusadó kirakókockák, hanem egy jól megtervezett-konstruált műalkotás szerves részei... Egy-egy leírás körülhatárolt metszet: az alapgondolatot szolgálja, több réteg egymásra rakódik, újjászerveződik, egységet teremt, érzékeltet.”³⁹

A különféle exemplumok színes forgataga után egy hosszabb Augustinus-idézet szerepel az auctoritas biztosítására. Végül kettős tanulság zárja az előadott hosszabb-rövidebb narratív részletek sorát: a kegyetlen üldözők valamennyien megbűnhődnek (itt a csúcspont Julianus császár történetének előadása Theodoretus nyomán), ezzel szemben viszont „az iszonyú öldöklések” az igaz ecclesiát „éppítették, szaporították”. Metaforalánc révén válik érzékletessé ez a tétel: „...ha a tűz tisztítja az aranyat; a reszelő hegyesíti a vasat; a malom-kő liszté teszi a búzát: az Anyaszentegyházat is fényesítette, élesítette, Christus asztalára készítette az üldözések kegyetlensége.”

A summa, a konklúzió kettős: egy apologetikus és egy morális részre tagolódik. Az előbbi a konfesszionális álláspont rögzítése, azaz a kereszténység egységének bizonyítása, a folyamatosan látható egyházi lét demonstrálása, az ecclesia catholica legyőzhetlenségébe vetett hit erősítése. Az utóbbi viszont a befogadók individuális mozgósítása, az egyéni felelősségre való hivatkozás révén történik: „...noha a Christus hajóját semmi habok el nem boríthatják: de azért szükség, hogy mi-is annak óltalmára vigyázzunk.” A teendőt explicit módon is megfogalmazza végül a szerzői exhortatio: mindenkinek kötelessége, hogy általa cselédei és hozzátartozói, jobbágyai és „társalkodó barátai” Krisztus hajójába, az egyetlen igaz egyházba hozassanak „intéssel, tanítással, fenyítéssel, jó példával”. Gyakorlati itt a közönséghez fordulás retorikai alakzatai: „Szent Isten?

³⁷ GÁBOR Csilla, *Káldi György exemplumai*, StudLitt, 1994, 148.

³⁸ KÁLDI György, *Az Innepekre-való Predikatioknak Első Része*, Pozsony, 1631, 198–206 (Káldi felsorolja, de nem fejti ki az Ecclesiára vonatkozó metaforákat: mustármag, kovász, hegyi város, akol, pálmafa, szőlő, Noé bárkája az Egyház ezek szerint).

³⁹ P. NAGY István, *Narráció és erkölcsi tisztaság (történet-betétek és leírások Pázmány Péter prédikációiban)*, Új Symposium, 1982, 203–204.

Hová gondolkodnak ezek az emberek? Azt hiszik-e, hogy valaki egy vagy két dologban egyenlő értelmet követ vélek, éppen és tellyességesen az ő hiteken vagyon?” Az exclamatio és interrogatio itt a virtuális közönséghez szól, az így alkotott aposztrophé pedig erős patetikus hatást idéz elő. Mindezt tekintetbe véve a beszéd leginkább a *genus deliberativum* (ezen belül az *exhortatorium*) kategóriájához sorolható, s benne a *docere, movere (flectere)* és a *delectare* szándéka egyaránt fellelhető. Pázmány prédikációs gyakorlata általában véve is azt látszik igazolni, hogy a katolikus hitszónokok a három követelmény, illetve lehetőség egyidejű megvalósíthatóságát vallották, s éppen ezek összhangjától reméltek átütő erejű hatást. A kor egyik legerjedelmesebb jezsuita egyházi retorikája, Carolus Regius *Orator christianusa* szerint is a szónok három feladata egyaránt fontos, Augustinusra hivatkozva hangsúlyozza: „Orator debet docere, delectare, flectere.”⁴⁰

Végeredményben a négy szöveg összevetése után megállapíthatónak látszik, hogy ugyanazon témának más-más műfajban és más-más beszédmódot megkívánó kontextusban való megszövegezése eltérő retorikai eszköztárat mozgósított, s a változások eléggé szembetűnően a dogmatikai szakszövegtől az esztétikai szféra irányába történő haladást mutatják. Pázmány egyháztanának több mint három évtizedes formálódása figyelhető meg a vizsgált szövegek összevetése révén: a tudományos, teológiai alapozottságtól a magas szintű népszerűsítésig terjed az a retorikai arzenál, amely szerepet kap bennük. Ugyanazt a témát különböző műfajokban eltérő retorika jelenítette meg, a tárgyalt kérdéshez rendelt szövegformák, szónoki eljárások és alakzatok minden esetben igazodtak annak a közegnek az elvárásaihoz, amelynek figyelmét a szerző éppen akkor megnyerni igyekezett.

Mivel Pázmány mind a dogmatika terminológiájában, mind az erkölcsnevelő, kegyes életre serkentő adhortatív hangnemben s a *genus elocutionis* különféle változataiban kora legmagasabb színvonalú prózáját alkotta meg, szükségképpen felmerül a kérdés: hogyan oldotta fel azt az ellentétet, amely a kétféle kommunikációs helyzet között feszült? Ugyanis – mint arra Kecskeméti Gábor utalt – „az erősen retorikus beszédhelyzetek alkalmával a hitbéli tételrendszerek kifejtésében általában dogmatikai zavarok lépnek fel, a teológia tartalmi irányítása alatt álló műfajokban a retorikai eszközök mozgósítása az átadni kívánt üzenet és a hatékony átadás feltételeit biztosítani képes megformálás kétféle érdekének konfrontációjához vezet.”⁴¹

Pázmány prédikációja viszont épp azért lehetett sikeres és nagyhatású, mert az általa kedvelt műfajok, ékesszólási módozatok és retorikai alakzatok sokszínűsége révén jórészt fel tudta oldani az ellentmondást: közvetíteni kívánt hittétele (jelen esetben ekkleziológiai álláspontja) szilárd teológiai bázison, előzetes részletező kidolgozáson alapult,

⁴⁰ Carolus REGIUS, *Orator christianus*, Roma, 1612, 236 (secunda pars, liber quartus, caput XV: *Tria Concionatoris officia*). Pázmány beszédének *genusára* pontosan ráillenek Regius szavai: „In genere Suasorio quod est deliberativum et Adhortatorio quod ei proxime adiungitur solet esse magna pars Concionum nostrarum, quales sunt Conciones Christi ad poenitentiam, ad charitatem, ad contemptum rerum terrenarum” (287).

⁴¹ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 743.

az író feladata az volt, hogy a saját maga által teológiai síkon megszővegezett tételt a népszerű morális tanítás nyelvére ültesse át, annak retorikai figuráira transzponálja. A teológiai téma a prédikációban hajlott át kegyes életre nevelő tanításba, a dogmatikai szakterminológia és egyháztani szimbólumrendszer itt telítődött az adhortatio szolgálatába állított vizualitással és párosszal, az ekkleziológia korábbi tudományos kifejtése teremtette meg a morális tanítás magas színvonalának lehetőségét. Valóban többszólamúságot és megkomponáltságot kívánt ez meg a szövegektől, miként arra Thimár Attila találó kifejezésekkel utalt.⁴² A latin nyelvű polemikus tapasztalat s a Grácban előadott theologia scholastica adta a magyar nyelvű írói tevékenység alapját jelentő tudományos bázist, műfaji tudatosságot, nyelvi fölényt és magabiztosságot.⁴³ Ez a szövegszervező érzékenység, az elmélyült teológiai ismeretek változatos, többretegű retorikai megformálásának képessége, a többféle műfaj és stílusnem (genus dicendi) szabályaihoz alkalmazkodó rugalmasság biztosította egyfelől Pázmány hittérítői és hitvitázó sikerességét, másfelől ez tette prédikációit hosszú időre a magyar katolikus irodalom követendő példájává, nem ritkán még protestáns prédikátorok által is variált mintájává, s ezen túl a régi magyar próza sokáig el nem ért csúcsteljesítményeinek egyikévé.

Függelék: Pázmány ekkleziológiája

Diatriba theologica (megírás: 1602, megjelenés: 1605)

Prima pars. De iis qui ad ecclesiam pertinent.

Pars secunda. Christi ecclesiam visibilem esse.

Pars tertia. Christi ecclesiam perpetuam esse.

Pars quarta. Ecclesiam errare non posse.

Pars quinta. Quae sint verae ecclesiae notae.

Pars sexta. Nullam nisi romanam, esse veram Christi ecclesiam.

Kalauz (1613)

VIII. könyv: Az Anyaszentegyházról

Első része. Micsoda az Anyaszentegyház?

Második része. Az Anyaszentegyház világ végéig megmarad.

Harmadik része. Nem tévelyeghet az igaz Ecclesia.

Negyedik része. Az igaz Ecclesia látható.

Ötödik része. Elégtelen jeleit adgyák az újítók az Ecclesiának.

Hatodik része. Az Anyaszentegyház igaz jeleiről.

⁴² THIMÁR, *i. m.*, 115, 123 skk.

⁴³ Erre utalt SZABÓ Ferenc is: *Pázmány Péter, az európai szellemáramlatok közvetítője: Az Opera omnia Pázmány életművében = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, Bp.–Szeged, 1993, 357, ill. 362.

IX. könyv. Csak a római gyülekezet igaz Anyaszentegyház

Első része. 27 bizonyossággal megmutatom, hogy az új szakadások nem igaz Ecclesiák.
una (3), sancta (15), catholica (4), apostolica (5)

Második része. 18 bizonyossággal megmutatom, hogy egyedül a római Ecclesia Christus jegyese és igaz Anyaszentegyháza.

una (3), sancta (7), catholica (4), apostolica (4, ezen belül: pápakatalógus 239 névvel)

Két rövid könyvecskék, II. rész: Az Anyaszentegyházról (1626)

I. része. Az igaz Anyaszentegyházat megismérhetni.

II. része. Az Anyaszentegyház el nem fogható s nem tévelyeghet.

III. része. Minémű jelekből ismérhetni az Ecclesiát.

(una, sancta, catholica, apostolica)

IV. része. Az újtók gyülekezete nem igaz Ecclesia.

(a négy jelző nem illik rájuk)

V. része. A római gyülekezet az igaz Ecclesia.

(a négy jelző ráillik)

VI. része. Mit tanított az Ecclesia Szent Ágoston idejében a mostani vissza-vonyásokról?

Vízker. utáni IV. vasárnapi prédikáció:

A Christus hajója, az igaz ecclesia győzhetetlen (1636)

Exordium (v. principium): Máté 8,23: Krisztus lecsendesíti a háborgó tengert

Narratio: az Egyház: hajó, a „világi háborúság”: tenger (comparatio, allegoria)

Propositio: az Egyház „üldözött”, de „vitézkedik”, tehát legyőzhetetlen (antitheton)

Argumentatio: bibliai szimbólumok, metaforák (szenvedő asszony, igazság oszlopa stb.)

egyháztörténeti érvek (confutatio)

patrisztikai tekintélyek (confirmatio)

delectare

Conclusio:

1. konfesszionális álláspont, apologetika (csak a római egyház az igaz ecclesia, docere)

2. morális tanulság („mi is annak oltalmára vigyázzunk”, movere, exhortare)

EKKLESIOLOGIE UND GATTUNGSSPEZIFISCHE RHETORIK IN DEN SCHRIFTEN DES ERZBISCHOFS PÉTER PÁZMÁNY

Die Rolle der Ekklesiologie in den verschiedensten Schriften von Péter Pázmány ist der Kirchen- und Literaturgeschichte wohl bekannt, aber den Zusammenhang zwischen Ekklesiologie und Rhetorik wurde noch nicht erforscht. Unser Aufsatz versucht die rhetorischen Redefiguren in der Kirchenlehre des ungarischen Theologen sichtbar machen und dadurch den Charakter dieser Ekklesiologie beleuchten.

Im Mittelpunkt der europäischen theologischen Polemik der Reformationszeit stand die Frage der „wahren Kirche“, Pázmány schloß sich mit seiner ersten – noch lateinsprachigen – Streitschrift (*Diatriba theologica*, 1605) zu diesem Themenkreis an. Hier spielt der Autor die Rolle eines Moderators, er zitiert die Meinungen der protestantischen und katholischen Theologen und versucht die Widersprüche im protestantischen Standpunkt nachzuweisen.

Das Hauptwerk von ihm, der *Wegweiser zur göttlichen Wahrheit* (*Isteni igazságra vezérlő Kalauz*, 1613) ist eine theologische Synthese, darin entfaltet er seine vollständige Ekklesiologie (Buch VIII. und IX). Später behandelte er in seiner polemischen Schrift *Zwei kurze Büchlein* (*Két rövid könyvecskék*, 1626) die vier Kennzeichen der „wahren Kirche“ (*una, sancta, catholica, apostolica*). Seine Redeweise (*modus dicendi*) ist dabei bildhaft, konkret und volkstümlich. In seinem Predigt über das „Schiff der wahren Kirche“ entfaltet der Erzbischof seine Lehre durch das traditionelle Motiv „*navis ecclesiae*“. Der Ausgangspunkt (*exordium*) ist der biblische Text (Matth. 8,23), darauf folgt die Identifikation (*narratio*): die Kirche ist ein Schiff, die Welt ist ein Meer, die Not und das Elend dieser Welt sind die Wellen und der Sturm usw. Die Aufzählung der Ähnlichkeiten wird zur Allegorese erweitert. Die Aufgliederung (*partitio, divisio*) besteht aus einer Antithese: die wahre Kirche ist unbesiegbar, obwohl sie immer in Gefahr ist. Seine Ekklesiologie ist als Auseinandersetzung mit dem Protestantismus durch eine sinnbildliche Darstellung gestaltet und die muttersprachliche theologische Terminologie wurde dadurch reicher und nuancierter. Die Wirkung des Rekatholisierungsprozesses ist durch Beitrag der ausgezeichneten rhetorischen Bildung von Pázmány im bedeutenden Maße verstärkt.